

Dr. sc. Nebojša Randelović, docent
Pravni fakultet u Nišu

ISTOČNO PITANJE I NJEGOVE REFLEKSIJE NA DRŽAVNO-PRAVNE PROCESSE NA BALKANU

UDK: 911.3 : 32 J (497)

Primljeno: 10. 10. 2006.

Pregledni rad

Geostrateška cjelovitost Balkana i Podunavlja i strateška stremljenja velikih sila naslijeđena iz prethodnih stoljeća odredili su polazne točke europskih gibanja XIX. vijeka. Njemački prodor na Istok, rusko širenje na Jug i težnja za primatom u borbi za tursko naslijeđe, nastojanje Turske da reformama svoju imperiju vrati iz mrtvih i ostane na desnom brijegu savsko-dunavskog sliva, čuvajući ga kao svoju prirodnu granicu i težnje balkanskih naroda za oslobođenjem, uobličili su geopolitička, strateška i državno-pravna odličja onoga čiji je zajednički naziv Istočno pitanje. U kontekstu sklapanja i rasturanja velikih saveza, čije su ishodište, ali često i početna točka bili kongresi velikih sila ovog razdoblja, balkanski narodi, teško nalazeći prave puteve za konstituiranje i razvitak svoje državnosti, suočavali su se na nespojivim naslijeđem i suprotstavljenim uticajima. Takvi utjecaji često su ih vodili na stranputicu državno-pravnog razvoja. Obuhvaćanje svih detalja ovog pitanja zahtijeva jednu veliku studiju, ali prostor i okviri koje pruža jedan članak daju mogućnost da se ukaže na važne trenutke i utjecaje koji su obilježili državno-pravni razvitak balkanskih naroda. Sažimanje ovih uticaja može se najbolje sagledati kroz specifičnosti izgrađivanja hrvatske državnosti, sudar Istoka i Zapada i formalnog i faktičkog u hodu Srbije ka izgradnji građanske države, posebnosti nastanka Bugarske i etničko-religijski galimatijas Bosne i Hercegovine. Ovaj rad je prilog promišljanju o najvažnijim segmentima Istočnog pitanja, čiji neriješeni tragovi opterećuju Balkan i u suvremenom dobu.

Ključne riječi: *Istočno pitanje, državno-pravni razvitak, Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Bugarska, koncert velikih sila*

I

Kada se u jednom radu, u naslovu, ili u kontekstu, nađe pojam Istočno pitanje obično se najpre stvara slika kompleksa političkih i državno-pravnih pitanja, geopolitičkih i geostrateških odrednica, javnih i skrivenih razloga velikih sila za stvaranje, otvaranje, zatvaranje i ponovno otvaranje pitanja političke prošlosti, sadašnjosti i budućnosti prostora Balkana i Bliskog istoka.

Sama geostrateška i geopolitička važnost Balkana i njegove okoline, odredila je njegovu političku sudbinu, najčešće kreiranu van domašaja balkanskih prostora i mimo volje balkanskih naroda. Geostrateške odlike Balkanskog poluostrva kazuju koji su razlozi stremljenja velikih sila za osvajanjem i

dominacijom ovih prostora. Osvajački pohodi sa jugoistoka na sever i severozapad i obratno, ukazali su da geostrateške osobine Balkana nisu razdvajanje i geografska nepremostivost (mišljenje dominantno u antičkom svetu), već spajanje i prožimanje koje otvara strateške puteve za dominaciju nad evroazijskim čvorom i toplim morima Sredozemlja i Bliskog istoka. Činjenica da Balkan nije jedina veza između Evrope i Azije ne umanjuje njegovu geostratešku i geo-političku važnost. Naprotiv. Ruskom platformom Evropa jeste široko vezana za Aziju, ali dok se ruska površ nastavlja u Sibir i pustinje Centralne Azije, teško pristupačne i sasvim izvan centara starih civilizacija, Balkansko poluostrvo je blisko vezano Egejskim morem (mnogobrojnim rasejanim ostrvima i moreuzima) za Malu Aziju i njome za Indiju i Egipat, kolevke najstarijih civilizacija. Dok su preko Rusije prešle isključivo migracije azijskih naroda kojima je bila strana viša kultura, Malom Azijom i Egejskim morem prelazile su značajne kulturne struje.¹ Pravci migracije stanovništva i vojnih kretanja predosmanlijskog perioda, pravci turskih osvajanja i austrijsko-ruski odgovori na ove pohode, operacije svih potonjih ratnih zbivanja i geostrateških pregrupisanja, kazuju da gospodarenje nad balkanskim suvozemnim i vodenim putevima znači važan položaj u Evropi kao i kontrolu najvažnijih strateških pravaca i međunarodnih tokova svake vrste.

Geostrateška celovitost Balkana i Podunavlja i strateška stremljenja velikih sila nasleđena iz prethodnih vekova odredili su polazne tačke evropskih gibanja XIX. veka. Nemački Prodor na Istok, rusko širenje na Jug i težnja za primatom u borbi za tursko nasleđe, težnje ostalih evropskih sila da dobiju deo „kolača“ koji bi od državnog tkiva Turske odvojile, nastojanje Turske da reformama svoju imperiju vrati iz mrtvih i ostane na desnom bregu savsko-dunavskog sliva, čuvajući ga kao svoju prirodnu granicu i težnje balkanskih naroda za oslobođenjem, uobličili su geopolitička i strateška odličja onoga čiji je zajednički naziv Istočno pitanje.

Ovo pitanje, koje je za velike sile bilo istočno, a za narode jugoistoka Evrope životno pitanje, seže duboko u prošlost. Formirali su ga i trasirali geostrateški položaj čitavog prostora koga se Istočno pitanje ticalo i sukobi interesa naroda, religija i čitavih civilizacija koje su se tu sučeljavale. Pojedini pisci smeštaju ovo pitanje duboko u predislamsko vreme imajući u vidu svete ratove, podelu Rimске imperije i potonje delanje Vizantije, papske napore da se osvoje sveta mesta u Palestini, i idu čak do traženja korena ovog pitanja u faraonskom Egiptu. Ako se, međutim, traži uži istorijski smisao samog pojma Istočno pitanje, naći ćemo ga u sudaru Evrope sa islamskim svetom, koji je sa sobom donelo prodiranje Turske u Evropu i njeno zaposedanje važnih trgovačkih i vojnih puteva, koji su najkraća veza Zapada sa Istokom. U vreme uspona moći Osmanlijskog carstva bilo je to pitanje opstanka evropskih sila koje su bile na udaru Turskih osvajanja, a potom, opadanjem moći Otomanske imperije, Istočno pitanje je preraslo u borbu za

---

¹ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo* (izbor), Tajna Balkana, Beograd, 1995., str 93.

tursko nasleđe. Moglo bi se čak reći da je u zenitu turske moći postojala istočna opasnost, koja se, opadanjem moći ovog carstva, pretvorila u Istočno pitanje.

U svim diplomatskim igrama sile su nastojale da im karte budu do kraja skrivena, ali su njihove težnje i geostrateški položaji otkrivali njihova potonja delovanja i ratne i diplomatske pohode. Ono što će epilog naći u dvadesetom veku bilo je poznato još u osamnaestom. U svom pismu ruskoj carici Katarini Velikoj, 1769. godine, Volter kaže: "Kad bih bio Venecijanac, ja bih vojsku uputio na Kandiju, dok bi se Vaše veličanstvo borilo za Jaši ili za neko drugo mesto. Kad bih bio rimski car (ovde misli na Habsburgovce) pripale bi mi Bosna i Srbija uskoro, pa bih Vas zatim pozvao na obedovanje u Sofiju, ili Filipolj, u Rumeliji, pošto bi je na prijateljski način podelili."² Samo posedovanje moreuza i Carigrada tadašnja gledišta su određivala kao mogućnost i mesto gde se stvara "univerzalna monarhija". To isto ponavlja i ministar spoljnih poslova carske Rusije Sazonov 1913.: "Ko vlada moreuzima i Carigradom osuđen je od istorije da ponovi istoriju Vizantijskog i Osmanlijskog carstva i da odatle ide do onih granica u Mesopotamiji i Bosni, dokle su ta dva carstva išla".³

Ako je XVIII. vek protekao u austrijsko-ruskoj dominaciji u odnosima prema Turskoj, XIX. vek je doneo punu internacionalizaciju Istočnog pitanja među evropskim silama. I sam nastanak naziva Istočno pitanje, kao geostrateškog pojma vezuje se za kongres Svete alijanse u Veroni 1822., kada se rešavalo o sudbini grčke revolucije i stavu velikih sila prema njoj.⁴

Kongresi evropskih sila (Bečki 1815., Pariski 1856., Berlinski 1878.) postavljali su nova pravila u, može se reći, svetskim političkim odnosima, postavljali nove i svrgavali stare protagoniste na političkoj sceni, uvodili u red velikih sila nove države i nastojali da istisnu ili ograniče stare.

Bečki kongres 1815. godine trebalo je da verifikuje postnapoleonovsku restauraciju monarhije i trasira put Svetoj alijansi velikih evropskih monarhija (Austrija, Rusija, Pruska). Francuska je ispala iz reda sila koje kroje sudbinu Evrope, dok su ostale sile tretirale sva važna pitanja, pa i Istočno pitanje, shodno pricipima restauracije, stajući, barem deklarativno, na put revolucionarnim pokretima naroda koji su težili ka nacionalnom oslobođenju. Iako uspostavljena u cilju trajnog evropskog mira, restauracija je sa sobom donela i retrogradna odličja feudalnih načela monarhizma. Autohtoni pokreti naroda, naročito pod turskom, ali i pod austrijskom i ruskom vlašću, i njihov revolucionarni karakter, demantovali su načela restauracije i nagnali evropske monarhe da se ponašaju u skladu sa nastalim stanjem. Ako se uzme u obzir da su se sile držale slova Bečkog kongresa (naročito Rusija i Pruska) onoliko koliko to nije zadiralo u njihove interese, jasno se videla priprema postrevolucionarnih odnosa (nakon

---

² Sorel, Albert, *La Question d' Orient au 18 - eme siecle. La partage de Pologne et le traite de Kainardii*, Paris 1878. str. 44., 45.

³ Ekmečić, Milorad, *Predgovor Istočnom Pitanju V. Popovića*

⁴ I pre toga su korišćeni slični nazivi koji su upućivali na karakter problema: Istočna kriza, Tursko pitanje, Istočna stvar, Istočni sukob itd. Te pojmove pratili su i metaforični nazivi za Tursku, kao na primer "jadni čovek", koji se pripisuje carici Katarini, ili "bolesnik na Bosforu", koji se pripisuje caru Nikolaju I.

1848.), vraćanje Francuske i uvođenje Sardinije u red kreatora evropske politike, priprema novih međunarodnih odnosa unutar Evrope i prema Turskoj i jedan novi rat okončan Pariskim kongresom 1856.

Krimski rat, koji je prethodio Pariskom kongresu, iznedrio je jednu novinu. U odnosima sa Rusijom, koji su gotovo uvek imali ratni epilog, Turskoj više nije bila dovoljna verbalna pomoć pojedinih evropskih sila praćena diplomatskim pritiscima, pretnjom ratom i nadoknadama na drugoj strani. Sada je bila neophodna oružana intervencija i direktno mešanje u rat na strani Turske. Velika Britanija i Francuska, a potom i Sardinija ušle su u rat na stranu Turske, uz navijačku neutralnost Pruske i Austrije (austrijske trupe su čak ušle u podunavske kneževine Vlašku i Moldaviju). Bez obzira na tvrdnje novog imperatora Rusije Aleksandra II. i njegovog državnog vrha, Rusija je ovaj rat izgubila. Ovaj poraz, koji Rusi nisu želeli da priznaju, verifikovan je na Pariskom kongresu 1856. godine. Pariski mir je istisnuo Rusiju iz prvog plana pri rešavanju Istočnog pitanja, oduzevši joj pravo patronata nad Vlaškom, Moldavijom i Srbijom. Ovo pravo preuzele su sile potpisnice Pariskog ugovora. Što se tiče Srbije, Vlaške i Moldavije, Pariski kongres je doneo međunarodnu verifikaciju njihove autonomije, od ogromnog značaja za njihovo državno i nacionalno konstituisanje.

Dvadesetogodišnji period između Pariskog i Berlinskog kongresa označile su promene koje su se ticale samih sila potpisnica Pariskog ugovora. Rusija je promenila imperatora ne menjajući svoj unutrašnji apsolutizam i spoljašnji imperijalizam, spremajući se za rat koji će nadoknaditi što je na Krimu propušteno. U Francuskoj je carizam Napoleona III., nakon izgubljenog rata sa Pruskom, doživeo slom, što je uslovalo ponovno uspostavljanje republike. Pruski kancelar Bizmark okončao je ujedinjenje Nemačke pod žezlom pruske dinastije Hoencolerna. Ujedinjenjem Italije u jedinstvenu kraljevinu pod sardinijskom dinastijom Savoja zatvoren je put francuskom uticaju na pojedine apeninske državnice i konačno stavljena tačka na austrijsku dominaciju nad pokrajinama severne Italije, te vladarske ambicije pobočnih grana Habzburga u državama Apeninskog poluostrva. Austrijsko carstvo postalo je Austro-Ugarska monarhija pod carsko-kraljevskom krunom Franca Jozefa i stalno pretećom tendencijom ka trijalizmu zbog brojnog slovenskog elementa ove heterogene države. Istisnuta iz Italije i u nemačkim pitanjima konačno poražena od svoje suparnice Pruske, zadovoljenje svojih teritorijalnih pretenzija Austrija je mogla da vidi samo u turskom nasleđu.

Svi ovi evropski procesi obrušavaju se na Tursku koja, bez realne mogućnosti da na njih utiče, postaje sve više posmatrač svoje propasti. Iako su unutrašnju politiku Turske devetnaestog veka obeležile reforme, njihovi delimični uspesi nisu mogli da spreče sunovrat imperije. Teret ruskih i austrijskih pretenzija i odnosa vazalnih kneževina ukazivao je na skori krah viševekovne evropske kampanje Turske imperije.

Sa ovakvim stanjem ušlo se u ratove 1876. i 1877. godine, što je rezultiralo Berlinskim kongresom i njegovim ishodom koji je zatvorio jedno i otvorio drugo poglavlje Istočnog pitanja. Rezultati Berlinskog kongresa ovaploćeni su u državnompravnom i teritorijalnom prekomponovanju Balkana. Uz teritorijalna

uvećanja, građenjeje faktičke nezavisnosti (ostvareno kroz dug i postupan proces državnog konstituisanja), dobilo je formalno priznanje, pa su tako u red država sa punim priznatim suverenitetom ušle Srbija, Crna Gora i Rumunija. Revizijom San-Stefanskog mira na geopolitičkoj karti Evrope pojavile su se i dve nove državne tvorevine: Kneževina Bugarska i provincija Istočna Rumelija. Bugarska je dobila status vazalne kneževine, a Istočna Rumelija status provincije pod neposrednom političkom i vojnom vlašću sultana, sa administrativnom autonomijom i guvernerom hrišćanske veroispovesti.⁵ Zadatak: stati na put ruskoj ekspanziji nakon pobjede u ratu sa turskom, ostale sile – učesnice Berlinskog kongresa shvatile su tako što su kao jedino rešenje prihvatile rastakanje nacionalnog tkiva Bugarske. Rešenje pitanja Bosne i Hercegovine (shodno tajnoj rusko-austro-ugarskoj konvenciji) nađeno je u novom državno-pravnom statusu, sa dvojnim suverenitetom i specifičnim pravnim režimom. To je predstavljalo neku vrstu rešenja bez rešavanja. Bosna i Hercegovina je zadržala vrhovni suverenitet sultana, pod austro-ugarskom okupacijom.

Berlinski kongres trebalo je da slovi kao rešenje velike istočne krize, a samim tim i Istočnog pitanja. On je, međutim, shodno potonjim događajima, predstavljao samo novu stranicu trajanja Istočnog pitanja. U političkom smislu produženi XIX. vek (počeo Francuskom revolucijom) okončan je balkanskim ratovima i Prvim svetskim ratom. To je predstavljalo samo uvod u galimatijas skraćenog XX. veka koji je produženo dejstvo Istočnog pitanja doveo do današnjih dana.

II

Balkanski narodi, kroz sukobljavanja, saveze i interese velikih sila, u Istočnom pitanju su najčešće bili sredstvo ili meta. Svoj državno-pravni status gradili su shodno mogućnostima, izvlačeći ga s mukom ispod ili unutar interesa sila. Inteligencija balkanskih naroda, negde formirana, negde tek u povoju videla je emancipaciju svojih naroda u svojim, najpre nezavisnim, a potom i građanskim državama. Obim i prostor jednog članka nisu dovoljni da se sagledaju svi segmenti uticaja procesa rešavanja Istočnog pitanja na državno pravne procese i razvoj državnosti balkanskih naroda. Ali se osvrtno na pojedine delove stasavanja državnosti i kroz pojedine pravne akte može stvoriti jasna slika pomenutih procesa.

Hrvatska je svoju državnost čuvala kroz vekove pogodbama hrvatskog plemstva i ugarske, a potom habsburške krune. Turska osvajanja su uslovlila promene u ovim odnosima. Najpre je fizički rastočeno nekadašnje hrvatsko državno tkivo jer su neke tradicionalno hrvatske teritorije pale pod otomansku vlast i nužno potpale pod pravnu i svaku drugu regulativu Turske. To je uslovlilo

---

⁵ Berlinski ugovor čl. 1.-22.

i nastanak Vojne krajine sa specifičnim statusom i sa teritorijalnog i sa personalnog gledišta. Tradicionalni feudalni sistem habsburškog carstva dobio je nove attribute priznavanjem slobodnog seljačkog poseda i izvlačenjem krajiškog stanovništva iz sistema feudalnih obaveza zbog vojne obaveze i obaveze čuvanja granica carstva. Tokovi rešavanja Istočnog pitanja vremenom su menjali potrebe države za Krajinom sa takvim statusom, ali inertnost bečke administracije uticala je da se Krajina razvojači tek u drugoj polovini XIX. veka. No XIX. vek je doneo i nove procese koji su najavili korenite socijalne promene i promene u državno-pravnom statusu Hrvatske. Atributi hrvatske državnosti, čuvani pogodbom feudalnih elita, više nisu mogli da egzistiraju na starim osnovama. Feudalne pogodbe plemstva morale su da budu zamenjene širom platformom uključivanja nastajućih novih društvenih slojeva. Bez njih nije moglo da se ostvari produženje hrvatske državno-pravne tradicije kroz proces rastakanja feudalizma i postepenog hoda ka stvaranju klice građanskog društva. Pomenute procese prepoznali su i delovi hrvatskog plemstva (među prvima grof Janko Drašković) koji su se priključili narodnjacima.⁶ Hrvatski preporod je odigrao ključnu ulogu u očuvanju pomenutih državnih odličja i odupiranju Hrvatske germanizatorskom uticaju i stalnoj ugarskoj opasnosti. No promene u državno-pravnom statusu, često neprirodne i uslovljene pogodbama (1867. i 68. godine), uticale su da Hrvatska svoju državno-pravnu tradiciju nije mogla da zaštiti od šarenila pravnih sistema. Sa takvim stanjem i uz stalnu, paralelnu tendenciju trijalističkog ustrojenja monarhije, Hrvatska je stvorila Narodno vijeće i sa njim ušla u zajedničku državu nakon I. svetskog rata. Zajednička država je tako dobila šest pravnih područja, od kojih su hrvatske krajeve zahvatala tri: slovenačko-dalmatinsko i hrvatsko-slavonsko sa odličjima austrijskog zakonodavstva i vojvođansko sa odličjima mađarskog zakonodavstva.

Srbija je svoju državnost i hod ka nezavisnoj državi gradila u samom grotnu rešavanja Istočnog pitanja. Nakon stvaranja vojničke države Prvog srpskog ustanka i njene propasti 1813. godine, Srbija je Drugim srpskim ustankom 1815. godine otvorila novo poglavlje u stvaranju države. To poglavlje odlikovao je proces stvaranja faktičkog stanja i njegovog prevođenja u formalno. Nakon usmenog sporazuma Miloša Obrenovića i Marašli-Ali paše vlast je postepeno prelazila u srpske ruke, sa stvaranjem paradržavnih i državnih organa. Nakon Đakove bune 1825. godine stvoreni su državni organi (začetak vojske i tajne policije) koji su u interesu održavanja reda dobili blagoslov i od turskih vlasti. Stvaranje faktičke samouprave i autonomije dobili su formalno priznanje hatišerifima 1830. i 1833. godine. Srbiji je sada predstojao put od formalno priznate kneževine sa vazalnim statusom do nezavisne države. Taj proces je takođe odlikovala izgradnja faktičke nezavisnosti koja će neminovno postati formalna nakon Berlinskog kongresa. U ovom razdoblju Srbija je nebrojeno puta vršila pravo suverenstva, nekad uz blagoslov sizerena, mnogo češće na svoju

---

⁶ D. Janković, M. Mirković, *Državno pravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1989., str. 235.

ruku. Primeri su očigledni: donošenje Sretenjskog ustava 1835. godine, nasilne promene na prestolu 1839., 1842. godine, učešće srbijanskih jednica u Mađarskoj buni, Svetoandrejska skupština 1858. godine, ustavni zakoni kneza Mihaila, Ustav od 1869. godine. Na kraju, pravo suverenstva Srbija je vršila i u srpsko-turskim ratovima vršeći *ius belli* protiv sizerena. Na spoljašnjem planu postupnost pretakanja faktičkog u formalno pratila je rešavanje srpskog pitanja u sklopu Istočnog pitanja. Srbija je imala sizerena, ali je imala i protektora – carsku Rusiju koja se i faktički i formalno mešala ne samo u pitanja statusa srpske kneževine, već i u konkretna javno-pravna rešenja (Ustav od 1838. godine), nekad sama, nekad zajedno sa susednom silom – Austijom. Nakon Krimskog rata, na Pariskom kongresu 1856. godine Srbija je izgubila protektora, ali je dobila koncert garantnih sila i punu internacionalizaciju svog statusa, garantovanog potpisima predstavnika sila na Pariskom mirovnom ugovoru.

Sve vreme izgradnje srpske državnosti prepoznaje se proces društvenih promena, koji je uslovio stvaranje inteligencije i začetka građanskog društva koje će predstavljati evropski kalem na turskom stablu. Srbija, kada je krenula u stvaranje države nije imala građansku klasu ni u začetku, pa je logičnije bilo da se državotvorna klica začne u Vojvodini, gde je srpsko građanstvo već bilo stasalo. Ali umiruća Turska bila je daleko pogodnije tle da se na njenim rubovima začne nova država, što je vremenom uslovilo prelivanje građanskih ideja i uticaja iz Vojvodine u Kneževinu Srbiju. Tako se evropski kalem sve više primao u nastajućoj srpskoj državi. Zemlja u kojoj su običaji postajali pravo, gde su svojinski odnosi regulisani turskim nasleđem i tapijskim sistemom, dobila je 1844. godine Građanski zakonik sa dominantim uticajem Austrijskog građanskog zakonika i prepoznatljivim uticajem Francuskog građanskog zakonika. Nakon sticanja i formalne nezavisnosti 1878. godine, Srbija je već bila sposobna da u istoriju svoje državnosti i ustavnosti utka liberalni Ustav od 1888. godine, koji je bio puni izraz stvaranja građanskog društva i otevljenja građanskih sloboda.

Bosna i Hercegovina nije bila samo predmet procesa rešavanja Istočnog pitanja, već ponajpre njegova žrtva. Religijska pomešanost i kompleksnost odnosa vekovima građenih, ali nikada izgrađenih, uticali su na specifičnost raspleta državno-pravnih procesa. U otomanskom državno-pravnom sistemu Bosna i Hercegovina je imala poseban status. Nosioci borbe za očuvanje takvog statusa bili su vrhovi kapetansko-ajanskog sloja među bosanskim begovima. Ta borba je sa sobom nosila paradoks da su najtvrdi čuvari otomanske tradicije bili bosanski begovi, koji ni etnički, ni kulturološki, ni po jeziku nisu bili turskog porekla. Kao nosioci privilegija oni su se opirali svemu što je moglo na bilo koji način da promeni njihov dotadašnji način života. Takvo negovanje retrogradnih težnji išlo je dotle da se u opiranju svakoj vrsti reformi tražio i posebni status za Bosnu koji se neće regulisati u Carigradu. Ako je Gradašćevićeva buna okončana relativnim uspehom, pohod Omer-paše Latasa je slomio cvet bosanskog begovata i ostavio Bosnu nemoćnu da zadrži staro i nesposobnu da se prihvati novog. To vreme je u Otomanskom carstvu obeleženo reformama Mahmuda II i Abdul-Medžida I. Abdul-Medžidovo vreme dobilo je naziv vremena modernih

reformi – Tanzimat (tanzimati-hajrije – povoljna preuređenja). Otac ovih reformi bio je Mustafa Rešid-paša. Njihov početak predstavljao je hatišerif iz Gilhane (1839.godine), koji je predstavljao neku vrstu povelje slobode Osmanlijskog carstva. Ovim hatišerifom data je otomanskim podanicima svih vera garancija za sigurnost, život, čast i imanje, za pravilan način razrezivanja i ubiranja poreza, kao i regrutovanja vojnika i trajanja njihove službe. Obecano je da će se ukinuti monopoli, kupovanje činovničkih položaja, da će se ograničiti vojni izdaci i vreme vojne službe svesti na 4 – 5 godina. Sprovođenju Tanzimata pretio je obračun sa retrogradnim pokretima stare provincijske oligarhije i čitav niz mera uspostavljanja savremenih državnih institucija. Može se reći da je težnje tvoraca Tanzimata najbolje oslikala misao velikog admirala Halil-paše pri njegovom povratku iz Rusije: “Vraćam se uveren da se moramo pomiriti s tim da se povučemo u Aziju, ako ne požurimo da imitiramo Evropu”.⁷ No za ovakve reforme, ne samo u Bosni, već i u čitavom carstvu bilo je kasno. One su, svojim delimičnim uspehom, samo usporile, ali ne i sprečile propast carstva. Sa takvim državno-pravnim vakuumom Bosna i Hercegovina je dočekala Berlinski kongres i austro-ugarsku okupaciju. Vojni zapovednik i civilni adlatus, vršioći vlasti, sprovodili su volju bečkog dvora i dvojstvo zakonodavstva austrijske tradicije na šerijatskim temeljima. Sa takvim stanjem i pokušajem da se kroz bosanski melting pot Benjamina Kalaja stvori jedinstvena bosanska nacija, ušlo se u aneksionu krizu, priznanje aneksije i donošenje Ustava za Bosnu i Hercegovinu 1910. godine. Istorija je pokazala da je to bio dobar uvod u sarajevski atentat i krvavi rasplet svih bosanskih kriza koje je nosio XX. vek.

III

Ako se sagledaju navedeni istorijski i državno-pravni procesi nameće se zaključak o mnogobrojnim istočnim krizama, ali o jednom nedeljivom Istočnom pitanju koje traje i čije se refleksije protežu kroz vekove. Njegove refleksije uslovljavale su državno-pravni status balkanskih naroda i njihovu sudbinu. Kratak osvrt na ove refleksije, dat shodno prostoru koji određuje veličina jednog članka, samo je isečak celokupne slike čitavog kompleksa uticaja Istočnog pitanja na balkanske narode.

Ovaj isečak vredi ilustrovati i delom diplomatske prepiske pred Berlinski kongres, koja je pod parolom rešavanja Istočnog pitanja stvarala osnovu za novu geostratešku podelu teritorija, čija je identičnost sa današnjicom zabrinjavajuća. Kao primer (prepoznatljiv i reprezentativan) može se uzeti Memoar austro-ugarske vlade britanskoj vladi u kome se obrazlažu pravci austro-ugarske politike i nužnost okupacije Bosne i Hercegovine. Prilog koji je odao uz ovaj memoar nosio je geostratešku i geopolitičku analizu, upućujući sudbonosne poruke koje će, na žalost

---

⁷ Vasilj Popović, Istočno pitanje, str. 167., Beograd 1996.

obeležiti čitav naredni vek a naročito njegov kraj. Na početku ovog akta obrazlaže se opasnost od postojanja veće slovenske države na jugu Evrope po opštu stabilnost. Kao geografski činilac nestabilnosti poseda monarhije navodi se Dalmacija, koja se kao uski primorski pojas ne može održati bez stabilnog zaleđa. Potom se navode razlozi zbog kojih Bosna i Hercegovina ne može da egzistira kao zasebna autonomija, odnosno državna tvorevina. Ti razlozi su geografske, privredne, a ponajviše etničke i verske prirode. "Jedna velika teškoća – stoji u Prilogu memoranduma – postoji već u samim razlikama između Bosne i Hercegovine. Hercegovci su jedan planinski narod, siromašan i ratnički raspoložen, a sa malim problemima; a Bosanci su zemljoradnički i miroljubiv narod sa jednom izrazitom posedničkom klasom. Dakle, ako se ova dva područja uredi po principu samouprave, jedna ista forma ne bi odgovarala obema, pa bi se morale stvoriti dve autonomije. Svako od ova dva područja je i suviše siromašno, da bi na ovakav način moglo samo sobom da upravlja. Ali, ona su istovremeno i zajedno. Još veće prepreke su iz verskih odnosa. Stanovništvo se sastoji od muslimana, srpskih pravoslavaca i katolika koji žive, ne samo podvojeno po selima i srezovima, već i zajedno po istim gradovima i selima, pa često međusobno i neprijateljski nastrojeni. S obzirom na neizbežne sporove pojedinaca kao i u celokupnosti ovih elemenata bilo bi razumljivo da svaki deo traži za sebe podršku izvana... Iz tih razloga bi neko autonomno konstituisanje ovih područja, čak i kad bi to za trenutak bilo izvodljivo, neizbežno predstavljalo jedan prelazni eksperiment koji bi, jednom rečju, morao da vodi ujedinjenju sa nekom od srodnih susednih zemalja."⁸ Potom se u Prilogu memoranduma ukazuje na srpsku opasnost i njenu pogubnost po stabilnost monarhije, odnosno čitave srednje Evrope: "Ukoliko bi se ove dve zemlje, nesposobne za autonomiju priključile Srbiji ili Crnoj Gori, ili se čak sjedinile s njima u jednu državu onda bi nastala jedna nova tvorevina koja bi dovodila u pitanje posedovanje naših granica i mir na njima. Stvaranjem jedne ovakve slovenske grupacije između naših pograničnih pokrajina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije dospeli bismo pred jednu izuzetno nepovoljnu alternativu. Ili bismo morali anektirati ceo taj slovenski kompleks i tako sve Slovene koji teže ujedinjenju strpati pod našu kontrolu ili bismo sebe izložili opasnosti da srpsko-hrvatske narodne mase na našem tlu stalno uznemiruje privlačna snaga ovakve nove tvorevine koja bi iz tradicije i interesa bila usmerena ka širenju po osnovu srodnosti porekla."⁹ U sklopu iste diplomatske prepiske ukazuje se na to koji su razlozi opredelili austro-ugarsku vladu da se protivi širenju Crne Gore na jadranskoj obali. U jednom telegramu iz Sankt Petersburga ukazuje se na protivljenje grofa Đule Andrašija, austro-ugarskog ministra spoljnih poslova, ovakvom širenju Crne Gore. Andrašij je nedvosmisleno izrazio bojazan "da će to pogodovati švercu, ukoliko se Crnoj Gori omogući pristup jadranskoj obali"¹⁰.

---

⁸ Balkanski ugovorni odnosi, Beograd 1999., str. 93.-94.

⁹ Isto, str. 95.

¹⁰ Isto, str. 88.

Sadržina prepiske koja je vođena pre više od 120 godina sama nameće zaključke i uz navedene delove slike balkanskih državno-pravnih kretanja u senci Istočnog pitanja upućuje na današnjicu i na istoriju države i prava kao nauku o sadašnjosti i budućnosti, kojoj je prošlost samo sredstvo, a sadašnjost i budućnost predmet.

THE EASTERN QUESTION AND ITS REFLECTIONS ON GOVERNMENTAL LEGAL PROCEDURES IN THE BALKANS

The geographical unity of the Balkans and Podunavlje and the strategic pursuit of major powers inherited from previous centuries have determined the starting points of European movements in the 19th century. The German invasion in the East, the Russian expansion in the South and aspiration for priority in the fight for the Turkish inheritance, Turkish attempts to resuscitate its Empire by reforms and to remain on the right hill of the Sava-Danube Basin keeping it as their natural border, and the aspirations of the Balkan people for liberty have carved the geographical, strategical and governmental legal characteristics of that which the Eastern Question is the common term. In the context of forming and breaking great alliances the result and often also the starting point of which were congresses of the major powers of this period, the Balkan people, finding with difficulty the right ways to constitute and develop their own statehood, were faced with an irreconcilable inheritance and opposing influences. Such influences would often lead them up the wrong path of governmental legal development. Bringing together all the details of this question demands one large study but the space and the framework which one article offers give the possibility of emphasising the important moments and the influences which have marked the governmental legal development of the Balkan people. The summary of these influences can be best seen through the peculiarities of creating Croatian statehood, the conflict between the East and West and the formal and the factual in Serbia's path to building a civil state, the peculiarities of the inception of Bulgaria and the ethnic religious galimatias of Bosnia and Herzegovina. This paper is a contribution to the deliberation on the most important segments of the Eastern Question the unresolved traces of which burden the Balkan in contemporary times as well.

Key words: *Eastern Question, governmental legal development, Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, concert of powers*